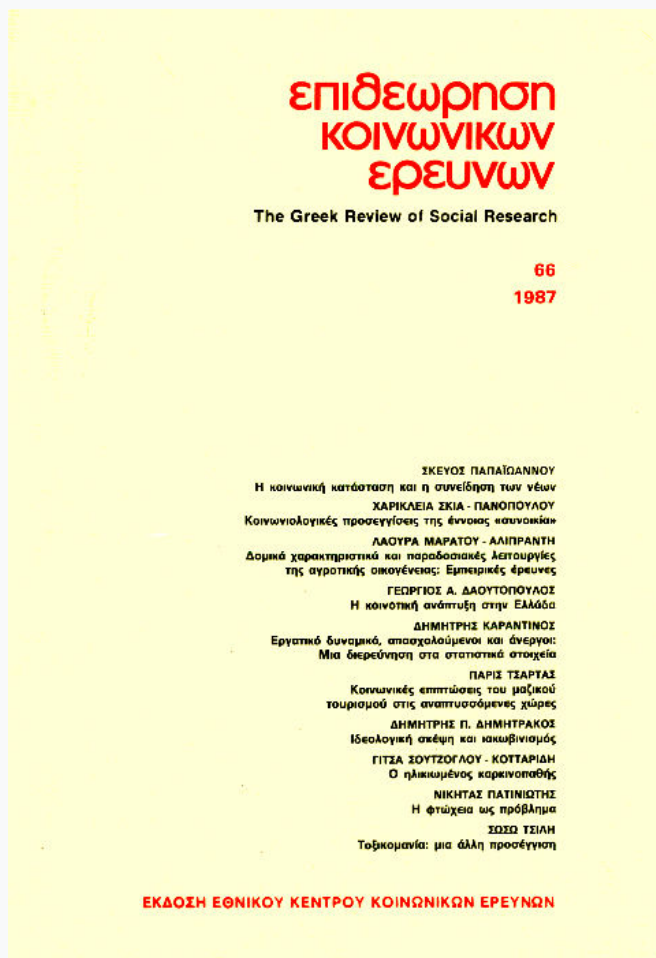

The Greek Review of Social Research

Vol 66 (1987)

66

Η φτώχεια ως πρόβλημα: ιστορική διάσταση, αναλυτικές προσεγγίσεις

Νικήτας Πατινώτης

doi: [10.12681/grsr.662](https://doi.org/10.12681/grsr.662)

Copyright © 1987, Νικήτας Πατινώτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Πατινώτης Ν. (1987). Η φτώχεια ως πρόβλημα: ιστορική διάσταση, αναλυτικές προσεγγίσεις. *The Greek Review of Social Research*, 66, 210–225. <https://doi.org/10.12681/grsr.662>

Η ΦΤΩΧΕΙΑ ΩΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑ:
Ιστορική διάσταση, αναλυτικές προσεγγίσεις

Η πρώτη συλλογική ερευνητική προσπάθεια ανάλυσης του φαινομένου της φτώχειας στη χώρα μας έγινε στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας και στηρίχτηκε σε στοιχεία του 1974 (έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ). Εκείνη την περίοδο το θέμα ενδιέφερε σαφώς τις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες οι οποίες χρηματοδοτούσαν στα δέκα, τότε, κράτη-μέλη εθνικές ερευνητικές μελέτες που ανέλυαν το φαινόμενο της φτώχειας σε καθένα από αυτά. Υπήρξα ένας από τους ερευνητές της ελληνικής ομάδας. Τον Μάρτιο του 1982 διοργανώθηκε στην Αθήνα διεθνές συνέδριο, όπου παρουσιάσαμε θέματα από τις εθνικές μελέτες, όπως και σύνοψη των γενικότερων ευρημάτων και διαπιστώσεων.

Η δεύτερη ουσιαστική ελληνική προσπάθεια, που στηρίχτηκε σε νεότερα στοιχεία (του 1981), πλησιάζει προς το τέλος της. Πρόκειται για την έρευνα του ΕΚΚΕ που ξεκίνησε με επιστημονικό υπεύθυνο τον αείμνηστο καθηγητή Καραγιώργα, ενώ μετά το θάνατό του την ευθύνη ανέλαβε ο καθηγητής Πετραλιάς. Μετά τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της αναμένεται να ξεκινήσει ευρεία επιστημονική συζήτηση για το φαινόμενο της φτώχειας στη χώρα μας, που μέχρι τώρα ήταν περίπου ταμπού. Η πρώτη αλλά και η δεύτερη ερευνητική προσπάθεια, διαπιστώνουν πολύ πιο ευρεία έκταση του φαινομένου της φτώχειας από όση αντιλαμβάνεται το κοινωνικό μας υποσυνείδητο. Η ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος, με την οποία συνδέεται άμεσα η φτώχεια, είναι πολύ μεγάλη στην Ελλάδα. Η ανισοκατανομή στη χώρα μας μοιάζει με την αντίστοιχη των χωρών του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου στην Αφρική ή τη Νότια Αμερική. Εκτός όμως από την κατανομή του εισοδήματος, ανισότητα υπάρχει και σε άλλους τομείς: την κατοικία, την υγεία, την πρόσβαση στους θεσμούς... Έτσι για πρώτη φορά δομικοί και ποσοτικοί αλλά και καθαρά ποιοτικοί παράγοντες της φτώχειας περιμένου να συζητηθούν και να αναλυθούν στη συνέχεια της δημοσίευσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων του ΕΚΚΕ.

Επειδή δεν υπάρχει ευρεία συμφωνία για τον ορισμό της φτώχειας, οι ερευνητές προσεγγίζουν συχνά το φαινόμενο με διαφορετικό τρόπο. Αυτό φάνηκε πολύ καθαρά στον τρόπο που την εννόησαν οι δέκα ερευνητικές ομάδες που ασχολήθηκαν στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ στις αντίστοιχες εκθέσεις τους. Μερικές δεν ασχολήθηκαν διόλου με το να ρυθμίσουν το αντικείμενό τους· το θεώρησαν κατά κάποιο τρόπο αυτονόητο. Άλλες ομάδες, όπως της Ολλανδίας, παραπέμπουν στον Townsend που θεωρεί ότι «οικογένειες και ομάδες είναι σε κατάσταση φτώχειας όταν στερούνται τα μέσα για να αποκτήσουν το είδος της διατροφής, να μετέχουν στις δραστηριότητες και να έχουν τις ίδιες συνθήκες διαβίωσης και τις ευκολίες που είναι συνήθως, ή τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό, αποδεκτές από τις κοινωνίες στις οποίες ανήκουν».¹

Συχνά χρησιμοποιείται ο παρόμοιος ορισμός που δίνει το Συμβούλιο Υπουργών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, το οποίο αναφέρει ότι φτωχοί είναι «τα άτομα και οι οικογένειες των οποίων τα μέσα είναι τόσο μικρά ώστε να τους αποκλείουν τον κατώτατο αποδεκτό τρόπο ζωής των μελών κρατών στα οποία ζουν».² Έτσι, ενώ ο Townsend για να χαρακτηρίσει κάποιον φτωχό μελετά τι είναι αποδεκτό στην κοινωνία διαβίωσής του, για το Συμβούλιο Υπουργών των Ε.Κ. ο χαρακτηρισμός αυτός γίνεται με βάση το κατώτατο αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης. Γίνεται, λοιπόν, φανερό πόσο πιο φιλελεύθερη είναι η θεώρηση του Townsend από εκείνη των πολιτικών υπευθύνων των Ε.Κ.³

Η ΟΥΝΕΣΚΟ θεωρεί ότι σε κατάσταση φτώχειας βρίσκονται τα άτομα και οι οικογένειες που «τα χρηματικά εισοδήματα ή άλλοι πόροι, μεταξύ των οποίων και η εκπαιδευτική και επαγγελματική τους μόρφωση, οι συνθήκες ύπαρξης και η υλική τους περιουσία είναι σαφώς χαμηλότερα από το μέσο επίπεδο της κοινωνίας στην οποία ζουν».⁴

Θεωρούμε απαραίτητο να τονιστεί το πολυδιάστατο της φτώχειας. Το

1. Πρβλ. Joan Brown, «Σκέψεις πάνω στις εθνικές εισηγήσεις για τη φτώχεια», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1983, τ. 4.2-3, σ. 236.

2. *ό.π.*, σ. 236.

3. Η ελληνική ερευνητική ομάδα δεν έδωσε σαφή ορισμό της φτώχειας. Στο συνέδριο με το ίδιο θέμα που ακολούθησε (Μάρτιος 1982) ο Α. Κούτρης αναφέρθηκε στο ότι θα ήταν λάθος να περιορίσουμε τη φτώχεια στην οικονομική της διάσταση, αγνοώντας τους πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που την προσδιορίζουν. Έτσι, γι' αυτόν, φτώχεια δεν είναι μόνο «η αδυναμία κάλυψης των βασικών αναγκών του ανθρώπου» αλλά «κάτι ευρύτερο που έχει σχέση με την ποιότητα ζωής, όπως αυτή διαμορφώνεται από το πολιτιστικό επίπεδο που ζει, την ελευθερία που απολαμβάνει και το βαθμό συμμετοχής στη λήψη και την υλοποίηση των αποφάσεων που τον αφορούν». Πρβλ. Α. Κούτρης, «Εισαγωγική έκθεση», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1983, τ. 4.2-3, σ. 181.

4. Πρβλ. Η. Bartoli, *ό.π.*, σ. 221.

να είναι κάποιος φτωχός δεν σημαίνει για μας να έχει απλώς εισόδημα σημαντικά χαμηλότερο από αυτό των συμπολιτών του. Σημαίνει ακόμη να μένει σε χειρότερα απ' αυτούς σπίατα, συχνά να είναι ασθενής, και λόγω του είδους των απασχολήσεών του πιο επιρρεπής σε ατυχήματα. Να έχει αισθητά χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, να κινδυνεύει πολύ συχνότερα να μένει άνεργος και για πολύ περισσότερο χρόνο.⁵ Να του είναι πολύ δύσκολο να ξεπεράσει την κατάστασή του αυτή, όντας σχεδόν σίγουρος ότι και τα παιδιά του θα ζήσουν στις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνίας.⁶

1. Η ΦΤΩΧΕΙΑ ΩΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑ (Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ)

Η φτώχεια δεν είναι βέβαια φαινόμενο της δικής μας μόνο κοινωνίας, ούτε της δικής μας μόνο εποχής. Βρίσκεται βαθιά ριζωμένη μέσα στην ύπαρξη των ιεραρχικά δομημένων κοινωνιών. Στο πέρασμα του χρόνου και των περιόδων αλλάζει βέβαια η μορφή και το περιεχόμενό της. Για την κατανόηση της σημερινής κατάστασης είναι απαραίτητο να δούμε ιστορικά την εξέλιξη της φτώχειας από τη στιγμή που εμφανίζεται ως πρόβλημα στην ευρωπαϊκή ιστορία των τελευταίων αιώνων. Θα γίνουν έτσι, ελπίζουμε, φανεροί μια σειρά παραγόντων που είναι πολύ επίκαιροι στη σημερινή Ελλάδα.

Στην Ευρώπη η φτώχεια ως πρόβλημα εμφανίζεται στη δύση της φεουδαρχίας. Τα πρώτα μέτρα κοινωνικής αντιμετώπισης των απόρων της εποχής, των αλητών όπως ονομάζονται,⁷ παίρνονται στη Γαλλία στο τέλος του

5. «Δεν είναι καλό το μέτρο της φτώχειας που αναφέρεται μόνο στο εισόδημα (...). Είναι μάλλον προφανές ότι οι μελέτες που χρησιμοποιούν αποκλειστικά χρηματικούς δείκτες έχουν την ενοχλητική τάση να αποδεχτούν ότι η φτώχεια περιορίζεται σε μιαν έλλειψη εισοδήματος, ξεχνώντας ότι ένας φτωχός δεν είναι ένας πλούσιος με λιγότερα λεφτά, είναι ένας άλλος άνθρωπος» (H. Bartoli, *ό.π.*, σ. 223).

6. Η μονιμότητα της φτώχειας στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις προέρχεται βέβαια από τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές. Δεν έχει λοιπόν να κάνει με λαθμενούς χειρισμούς ή συμπεριφορές των ιδίων των φτωχών. Αλλά κι αν δούμε τη μονιμότητα σαν ένα λάθος των φτωχών ομάδων ή οικογενειών, τότε πρόκειται για λάθος «του οποίου η ευθύνη ανήκει στις διαρκείς πιέσεις του περιβάλλοντος και των δομικών παραγόντων» της κοινωνίας. Πρβλ. Richard Draperie, «Η φτώχεια στην Ευρώπη», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1983, τ. 4.2-3, σ. 207 κ.ε.

7. Πρβλ. παραδειγματικά τις λεπτομερείς αναφορές στο: K. Marx, *Das Kapital*, Βερολίνο 1970, Bd. 23, σ. 762 κ.ε. Εκεί ανάμεσα στα άλλα γίνεται αναφορά στην εργασία του Holingshed (*Description of England*) ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ερρίκου Η' 72.000 εξαθλιωμένοι φτωχοί θανατώθηκαν γιατί επιδόθηκαν στην κλεψιά ως μέσο επιβίωσης. Ακόμα: Henri Bartoli, «Η φτώχεια και η γέννησή της», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1983, τ. 4.2-3, σ. 219 κ.ε.

15ου αιώνα, και λίγες δεκαετίες αργότερα στην Αγγλία, τη Γερμανία και την Ολλανδία. Τα μέτρα αυτά βρίσκονται σε άμεση σχέση με την αύξηση της πολιτικής δύναμης των δημοτικών συμβουλίων όταν η αυτοδιοίκηση των συντεχνιών αναλαμβάνει τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας στις πόλεις. Οι νέοι φορείς άσκησης της εξουσίας αντιμετώπισαν διαφορετικά τη φτώχεια και τους φτωχούς και μ' αυτό τον τρόπο οδηγήθηκαν στο ξεχώρισμα της τάξης τους, της «μέσης τάξης», από τις κατώτερες τάξεις, τους δέκτες της νέας πολιτικής. Το αρχόμενο κοινωνικό ξεχώρισμα και η δυσφήμισή του στις υστερομεσαιωνικές πόλεις είναι έκφραση του γεγονότος ότι για πρώτη φορά η φτώχεια θεωρείται απειλή για την κοινωνία.⁸ Πρόκειται για εντελώς διαφορετική θεώρηση από τη μεσαιωνική όπου η φτώχεια ήταν διαρκώς και σταθερά ενσωματωμένη στον κοινωνικό βίο. Ήδη εδώ γίνεται σαφές ένα κύριο χαρακτηριστικό αστικής πολιτικής για την καταπολέμηση της φτώχειας. Δεν εξυπηρετεί κυρίως (ή τουλάχιστον όχι αποκλειστικά) τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των φτωχών. Η αντικατάσταση της άδολης, απρογραμματίστης χάρας της δωρεάς, που μπορούσε να πραγματοποιήσει καθένας με περισσευμα, από προγραμματισμένα μέτρα κοινωνικής πολιτικής εξυπηρετεί την εξασφάλιση της εξουσίας από επιβουλές των κατώτερων, ταυτόχρονα όμως και την οροθέτηση των «κατώτερων» με την κοινωνική τους ενσωμάτωση. Πρόκειται εδώ για νέα αντίληψη δημιουργίας κατώτερων τάξεων και στρωμάτων ενός συνολικού πληθυσμού, που μ' αυτή τη μορφή, για πρώτη φορά, εμφανίζεται στη Δυτική Ευρώπη.⁹

Οπωσδήποτε τα μέτρα που παίρνονται ήδη από τόσο παλιές εποχές άργισαν πολύ να επιφέρουν μια σημαντική αλλαγή στην πλατιά κοινωνική αντίληψη για τη φτώχεια. Μέχρι και τον 18ο αιώνα η φτώχεια θεωρούνταν από τις πλατιές μάζες ως μοιραία κατάσταση από την οποία δύσκολα θα μπορούσε να ξεφύγει κανείς. Μια αλλαγή σ' αυτή την αντίληψη σημειώθηκε νωρίτερα σε περιοχές με έντονα καλβινιστική και ιδίως πουριτανική επιρροή. Η αυξανόμενη φτώχεια στον 17ο μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα προερχόταν από ανεργία, αύξηση του πληθυσμού, υψηλές τιμές τροφίμων και έλλειψη χρήματος.

8. Πρβλ. τις διάφορες εργασίες στο Α' Μέρος (Armenfürsorge im Spätmittelalter und im Zeitalter des Absolutismus) του συλλογικού έργου Ch. Sachsse, Fl. Tennstedt (επιμ.), *Jahrbuch der Sozialarbeit* 4, Reinbek 1981, σ. 11 κ.ε.

9. Μέσα απ' αυτή την κοινωνική πολιτική—όπως βέβαια και τη μερκαντιλιστική οικονομική πολιτική—δημιουργήθηκε ιστορικά για πρώτη φορά ο «πληθυσμός» ως απόλυτο και ταυτόχρονα επηρεάσιμο μέγεθος. Έτσι το πλήθος εντελώς διαφορετικών ανθρώπων που ζουν, εργάζονται και προβαίνουν σε ανταλλαγές με διάφορους τρόπους, στην ίδια όμως περιοχή, ενσωματώνεται σε μια δομή, γίνεται πληθυσμός. Το πόσο ή τι είδους άνθρωποι ζουν σ' ένα κράτος δεν γινόνταν πια αποδεκτό σαν φυσικός νόμος, αλλά άρχιζε να είναι αντικείμενο πολιτικού επηρεασμού.

Οι πάσχοντες παρακολουθούσαν ανήμποροι αυτή την εξέλιξη. Μέτρα κοινωνικής πολιτικής ήταν από τη μια να ζητούν από τους πλούσιους να βοηθήσουν τους φτωχούς και από την άλλη να μειώνουν την ανημπόρια με διάφορα μέσα. Στους φτωχούς υπήρχαν παιδιά που έπρεπε κανείς να καθοδηγεί και νά 'ναι επεικλής μαζί τους.

Αυτό άλλαξε πολύ γρήγορα στον 18ο αιώνα. Στους φτωχούς εξακολουθούσαν να υπάρχουν παιδιά, που όμως δεν τους άξιζε επείκεια. Η φτώχεια αντιμετωπίστηκε ως συνέπεια τεμπελιάς και ολιγωρίας. Δεν θεωρούνταν πια ως το αποτέλεσμα αντίξων συνθηκών που βρίσκονταν έξω από τις δυνατότητες αντίδρασης του καθενός. Η κυρίαρχη άποψη ήταν ότι η φτώχεια αποτελεί έκφραση του κακού. Η αλλαγή στην αντίληψη για τη φτώχεια συνέπεσε με μια περίοδο σημαντικής οικονομικής ανάπτυξης. Στους επιχειρηματίες της εποχής φαινόταν τρομερή αντίφαση οι πόλεις να παρέχουν — με όποιο τρόπο παρείχαν— βοήθεια στους φτωχούς και συγχρόνως να υποφέρουν οι επιχειρήσεις από τεράστια έλλειψη εργατικής δύναμης. Άλλωστε τα χρήματα που κατέθεταν στα ταμεία βοήθειας αφαιρούνταν από τις πραγματοποιούμενες επενδύσεις.

Έτσι αλλάζει η αντίληψη και αντιμετωπίζεται η φτώχεια ως συνέπεια της αλλαγής των οικονομικών δεδομένων.

Στην πιο προηγμένη οικονομικά ευρωπαϊκή χώρα, την Αγγλία, με τους «ελισαβετιανούς νόμους» υποχρεώνονταν οι εργάτες να εργάζονται με οποιοσδήποτε συνθήκες αμοιβής τους προσφέρονταν. Η αμοιβή τους μπορεί κάλλιστα να είναι τόση ώστε μόλις να επιβιώνουν. Έτσι, δημιουργούνται οι κατώτατοι μισθοί, που βρίσκονται γύρω στο όριο επιβίωσης.¹⁰ Οι κατώτατοι μισθοί είχαν κατά την αντίληψη εκείνης της εποχής μια τριπλή χρησιμότητα:

α. Αμοιβή κάτω από την παραγωγικότητα της εργασίας σημαίνει αυξημένο κέρδος που μπορεί να τεθεί στη διάθεση της επιχείρησης ως ίδια επένδυση.

β. Οι εργάτες έχοντας χαμηλούς μισθούς θα έδειχναν μεγαλύτερη προθυμία για εργασία παρά έχοντας υψηλότερους. Και αυτό διότι με χαμηλό μισθό έπρεπε να εργάζονται περισσότερο ώστε να μπορούν να εξασφαλίζουν τα αναγκαία για τη διαβίωση.

γ. Οι κατώτατοι μισθοί ήταν ενός είδους αντιστάθμισμα για τους φόρους των εργοδοτών, που κάποιο τμήμα τους χρησιμοποιούνταν για τη βοήθεια των απόρων.¹¹

10. Το όριο επιβίωσης (minimum vital) είναι σύμφωνα με τον Turgot «η βασική τιμή». Γίνεται, σύμφωνα με τους Smith, Ricardo και J. B. Say, ο ρυθμιστής της προσφοράς εργασίας. Η φτώχεια μεταβάλλεται σε δυσλειτουργία (Bartoli, H., *Η φτώχεια...*, ό.π., σ. 220).

11. Πρβλ. J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Industriekapitalismus*, ιδίως τ. IV, Βερολίνο 1949, επίσης Vester Michael, *Die Entstehung des Proletariats*

Στη συνέχεια ανέκυψαν σημαντικά προβλήματα από την εφαρμογή των κατώτατων μισθών. Έτσι το 1795 ψηφίστηκε ο νόμος *Speenhamland*, που προέβλεπε ότι στην Αγγλία ένας εργάτης θα μπορούσε να δεχτεί χρηματική βοήθεια από το κράτος με την προϋπόθεση ότι η αμοιβή από την εργασία του θα ήταν μικρότερη από όση θα ήταν απαραίτητη για να ζήσει την οικογένειά του. Μ' αυτό τον τρόπο η κρατική βοήθεια επέτρεπε τη συνέχιση καταβολής ελάχιστων μισθών από μέρους των εργοδοτών.¹² Εξασφάλισε όμως ταυτόχρονα τους εργαζόμενους από την πλήρη εξαθλίωση.

Τον 18ο αιώνα πραγματοποιήθηκε και η εννοιολογική ταύτιση εργάτη και φτωχού, που από καιρό αποτελούσε κοινωνική πραγματικότητα. Οι εργάτες οδηγήθηκαν στο περιθώριο της εξαθλίωσης. Φτώχεια υπήρχε βέβαια πάντα. Για πρώτη φορά όμως το να βρίσκεται κανείς στην κατάσταση αυτή άρχισε ν' αποτελεί στίγμα. Η κοινωνική ταύτιση εργατών και φτωχών φαίνεται και από το γεγονός ότι τα μορφωτικά μέτρα που παίρνονται απευθύνονται ταυτόχρονα σε εργάτες και φτωχούς. Η πίεση απ' τη μια των εξόδων για τους φτωχούς κι απ' την άλλη της έλλειψης εργατικών χεριών για τον μεγεθυνόμενο βιομηχανικό κλάδο οδηγούσε σε σκέψεις πώς θα ήταν δυνατό με αυστηρότατα μορφωτικά μέτρα να αλλάξει ο χαρακτήρας των εργαζομένων «προς το καλύτερο». Με μια παιδαγωγική βαθύτατα επηρεασμένη από την εκκλησία μέσω των «σχολείων φτωχών», γινόταν προσπάθεια οι εργαζόμενοι να αποδεχτούν την προγραμματισμένη, βιομηχανική εργασία σαν χριστιανικό καθήκον. «Ένας καλός χριστιανός είναι και ένας καλός εργάτης», αυτή ήταν η βάση της διδασκαλίας των φτωχών στα ειδικά γι' αυτούς σχολεία.¹³

als Lernprozess, Φραγκφούρτη 1970, ιδίως σ. 71 κ.ε.· Bendix Reinhard, *Herrschaft und Industriearbeit, Untersuchungen über Liberalismus und Autokratie in der Geschichte der Industrialisierung*, Φραγκφούρτη 1960· E.P. Thomson, *The making of the english working class*, Λονδίνο 1965· Deane Ph., *The first industrial revolution*, Καίμπριτζ 1965· Engels Friedrich, *Zur Lage der abhängigen Arbeit in England*, MEW Bd 2, Βερολίνο 1960.

12. Πρβλ. Bendix R., *ό.π.*, σ. 68. Ο νόμος *Speenhamland* δεν εξασφάλιζε ποτέ κάτι περισσότερο από μισθούς πείνας. Οποσδήποτε λόγω της ύπαρξης του νόμου αυτού δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα οι μισθοί που κατέβαλαν οι εργοδότες να είναι πράγματι ιδιαίτερα χαμηλοί. Ο νόμος αυτός έπαιξε κι έναν άλλο ρόλο στην κοινωνικοπολιτική συζήτηση της εποχής του. Τον θεώρησαν ως αίτιο για την πτώση της εργασιακής ηθικής. Ειδικότερα η φιλελεύθερη κριτική τόνιζε ότι ένα εξασφαλισμένο εισόδημα που να μην εξαρτάται από την επίδοσή του έπρεπε να οδηγεί διαρκώς περισσότερο στην αδιαφορία προς την εργασία. Πρόκειται βέβαια για άποψη που και στις μέρες μας δεν έχει πάψει να υποστηρίζεται. Ας αναλογιστούμε σχετικά τις ρήσεις της Σχολής του Σικάγου (Φρήντμαν κ.ά.) και τις προσπάθειες πραγμάτωσής τους σε χώρες με αυταρχικά καθεστώτα όπου τα συνδικάτα των εργαζομένων είναι φιωμένα και ανήμπορα.

13. «Πρέπει να υπάρχουν άνθρωποι που βασανίζονται με κάθε λογής δουλειές (όπως κόψιμο ξύλων, κουβάλημα νερού — έτσι αναφέρει η Γραφή), άνθρωποι που δίνουν συμβουλές στους κυβερνήτες του κράτους, άνθρωποι που προδίδονται σε όλα: ηγεμόνες. Η γέννησή μας καθορίζει σε ποια τάξη ανήκουμε, αυτό ισχύει πρώτιστα για όσους γεννήθηκαν χαμηλά (...).

Εκείνη την περίοδο κυριαρχούσε στους ηγετικούς κύκλους η άποψη ότι ένα σταθερό εισόδημα μειώνει την όρεξη για δουλειά. Γρήγορα όμως διαπιστώθηκε η αδυναμία να επιβεβαιωθεί από την καθημερινή εμπειρία το συμπέρασμα που έβγαине από αυτή την άποψη, ότι δηλαδή το χαμηλό εισόδημα οδηγούσε σε αυξημένη όρεξη για δουλειά. Η έλλειψη ενός θετικού συσχετισμού φτώχειας και φιλοπονίας κλόνιζε τη θεωρία για τη χρήσιμη λειτουργία της φτώχειας.

2. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

Προτού προχωρήσουμε σε μια πρώτη αναφορά στη γενική προβληματική της φτώχειας στην εποχή μας, σωστό είναι να γίνουν μερικές εννοιολογικές διευκρινίσεις, που είναι ενδεικτικές για την κοινωνική αντίληψη γι' αυτήν.

Τρεις είναι οι έννοιες που χρησιμοποιούνται στην ελληνική γλώσσα για να εκφράσουν το φαινόμενο που αποτελεί αντικείμενο της μελέτης: πείνα, ένδεια και φτώχεια.¹⁴

Η πείνα θυμίζει λεκτικά την πείνα. Κι όμως, πένης αρχικά δεν είναι αυτός που πεινάει, αλλά αυτός που ζει από τους κόπους του, από τα χέρια του, ο χειρώνακτας δηλαδή. Αυτή η άποψη πλησιάζει την παλιά δυτικοευρωπαϊκή, αφού στο κατώτερο μέρος της κοινωνικής ιεραρχίας τοποθετείται εκείνος που δεν κατέχει τίποτε άλλο εκτός από τα χέρια του.

Ένδεια σημαίνει την κατάσταση έλλειψης ή χρείας για κάτι. Ενδεής είναι ο στερημένος, ο λειψός, εκείνος που μένει πίσω, ο κατώτερος.

Πτωχός, τέλος, ονομαζόταν αρχικά ο ζαρωμένος, ιδίως ο ζαρωμένος από το φόβο του, κι ακόμα ο συνεσταλμένος, όπως συνήθως ο ζητιάνος. Μεταγενέστερα χρησιμοποιείται αντί του πένης, σημαίνει δηλαδή τον στερημένο, τον άμοιρο.

Οι αγγλικές λέξεις *poor* και *poverty*, οι γαλλικές *pauvre* και *pauprété*, οι

Αυτά τα φτωχόπαιδα γεννήθηκαν για να 'ναι όλη τους τη ζωή εργάτες — με τον ιδρώτα του προσώπου τους θα πρέπει να κερδίζουν το ψωμί τους. Έτσι είναι σίγουρο ότι τέτοια παιδιά θα φέρνανε κακό σε ολόκληρη την κοινωνία αν με "φιλανθρωπία" αναφέρονταν κατά τρόπο που θα τα προετοίμαζε για μια τέτοιου είδους θέση την οποία δεν θα έπρεπε να επιδιώκουν», αναφέρει ο μητροπολίτης του Norwich σε ένα κήρυγμά του το 1955. (Αναφέρεται από τον Bendix, *ό.π.*, σ. 96, σύμφωνα με τον Jones M.G., *The Charity School moment*, Καίμπριτζ 1938, σ. 74 κ.ε. Μετάφραση δική μας Ν.Π.). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στο κήρυγμά του ο μητροπολίτης επιχειρηματολόγησε ως υπερασπιστής των «σχολείων φτωχών» όχι ως εχθρός τους.

14. Πρβλ. *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης (συναχθέν υπό Σκαρλάτου Βυζαντίου)*, Αθήνα 1852, σ. 1036, 427, 1219.

γερμανικές αγη και Agnut έχουν σε μεγάλο βαθμό ταυτόσημη έννοια. Η πιθανή αρχική τους σημασία ήταν ορφανεμένος, στερημένος απ' τους γονείς. Έτσι χαρακτηρίζονταν λοιπόν όλοι οι άνθρωποι που ζούσαν στο περιθώριο της κοινωνίας. Αργότερα, με την επίδραση του χριστιανισμού, οι παραπάνω έννοιες παίρνουν και τη σημασία αξιολύπησης, δυστυχισμένους.

Σε δύο επίπεδα κυρίως νοούνται οι έννοιες που εκφράζονται με τους παραπάνω όρους:

α) έλλειψη απαραίτητων αγαθών και υπηρεσιών και

β) έλλειψη κοινωνικής υπόληψης και αξίας.

Πέρα όμως από την καθαρά ετυμολογική προέλευση των λέξεων, σημαντικό είναι, σε συνάρτηση με όσα έχουμε ήδη αναφέρει, να παρατηρήσει κανείς τη διαφορά περιεχομένου που δίνεται στις έννοιες αυτές στις εποχές. Αν κατά τον Μεσαίωνα φτωχοί θεωρούνταν όσοι είχαν έλλειψη ικανοποιητικής περιουσίας, όταν οι κοινωνίες περνούν από το αγροτικό στο βιομηχανικό μόρφωμα φτωχοί θεωρούνται όσοι έχουν έλλειψη ικανοποιητικού εισοδήματος. Κατά τον Μεσαίωνα, εξαρτημένη εργασία και φτώχεια ήταν έννοιες ταυτόσημες.

Τη μεσαιωνική αυτή αντίληψη περί φτώχειας συναντά κανείς σε μεγάλο βαθμό στην έννοια του προλεταριάτου. Καθοριστικό χαρακτηριστικό του προλεταριάτου είναι η ανυπαρξία ιδιοκτησίας/εξουσίας πάνω στα μέσα παραγωγής. Στη νεότερη έννοια της φτώχειας δεν υπάρχει πια αυτή η απόλυτη σύνδεση περιουσίας και βιοτικού επιπέδου. Φτωχός, όπως είπαμε, θεωρείται όποιος δεν έχει ικανοποιητικό εισόδημα, εισόδημα που μπορεί να προέρχεται τόσο από περιουσία όσο και από εξαρτημένη εργασία.

Ανάλογα μπορούν να παρατηρηθούν και για τη στάση της κοινωνίας απέναντι στους φτωχούς. Με την επίδραση της Καινής Διαθήκης, οι άνθρωποι τον Μεσαίωνα έτειναν προς κάποια εξύμνηση και εγκωμιασμό της φτώχειας. Το ιδανικό ήταν η απομάκρυνση από τα επίγεια αγαθά και η αφιέρωση στα θεία. Θεωρούνταν έτσι ότι οι φτωχοί ήταν κοντά στο Θεό και το να κάνει κανένας ελεημοσύνη ήταν θεία πράξη. Η κοινωνική αυτή αντίληψη άλλαξε με την επιρροή του ανερχόμενου καπιταλισμού. Ολοένα περισσότερο θεωρούνταν οι ίδιοι οι φτωχοί υπεύθυνοι για την κακή τους κατάσταση. Το να ελεεί κανείς έχασε την καθοριστική σημασία που είχε για τη σωτηρία της ψυχής.¹⁵

Η αντίληψη αυτή δεν έπαψε να υπάρχει στις μέρες μας. Ακόμα και στην καπιταλιστικά άναρχα ανεπτυγμένη χώρα μας, οι μέσοι άνθρωποι θεωρούν

15. Την πιο απόλυτη έκφραση αυτής της άποψης βρίσκουμε στους αγγλικούς «poor laws» του 1531 και 1601.

τους φτωχούς «άξιους της μοίρας τους», «κακομοίρηδες». Η φτώχεια προβάλλει συχνά ως αποτέλεσμα φυγοπονίας.

3. ΑΠΟΛΥΤΗ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΗ ΦΤΩΧΕΙΑ

Η φτώχεια είναι μια σχετική έννοια, μια έννοια που εξαρτάται από τη συγκεκριμένη εποχή και περιοχή. Αυτό σημαίνει ότι η φτώχεια είναι μια μεταβαλλόμενη έννοια τόσο σε σχέση με τις εποχές όσο και από περιοχή σε περιοχή και από χώρα σε χώρα. Γι' αυτό το λόγο δύσκολα μπορεί να συγκριθεί η κατάσταση των φτωχών σε εποχές που απέχουν πολύ μεταξύ τους —άλλη η φτώχεια του Μεσαίωνα, άλλη σήμερα— ή σε τελείως διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά μορφώματα —άλλη η φτώχεια στη Σουηδία και άλλη στο Μπανγκλαντές.

Οι παραδοχές αυτές μας οδηγούν στο χωρισμό της φτώχειας τουλάχιστον σε δύο κατηγορίες, την «απόλυτη ή φυσική» και τη «σχετική ή κοινωνική».

Η «απόλυτη φτώχεια» αφορά ανθρώπους που η κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση οδηγεί σε προφανή κίνδυνο αφανισμού τη βιολογική τους υπόσταση. Το πότε η βιολογική υπόσταση του ανθρώπου βρίσκεται σε κίνδυνο καθορίζεται «αντικειμενικά» από τις διάφορες φυσικές κατά κύριο λόγο επιστήμες.¹⁶ Βασισμένοι στις επιστήμες αυτές μπορεί να καταλήξουμε στη διατύπωση δεικτών, που κάνουν σε μεγάλο βαθμό συγκρίσιμη την κατάσταση στις διάφορες χώρες. Τέτοιοι δείκτες μπορεί να είναι ο αριθμός των θερμίδων ή των πρωτεϊνών που παίρνει κανείς κάθε μέρα καθώς και η προέλευσή τους (φυτική - ζωική), ο αριθμός κατοίκων ανά δωμάτιο, η ύπαρξη και το είδος αποχέτευσης κλπ.¹⁷

Πέρα από την απόλυτη φτώχεια, που σε μεγάλο βαθμό έχει εξαλειφθεί στις ευρωπαϊκές χώρες, υπάρχει η «σχετική φτώχεια». Αυτή έχει άμεση σχέση με τις παρατηρούμενες ανισότητες σε μια χώρα. Έτσι, ενώ η απόλυτη

16. Τέτοιες είναι η βιοχημεία, η ιατρική, η φυσιολογία της διατροφής, η οικιστική, η οικολογία, οι επιστήμες της εργασίας. «Βέβαια οι γνώσεις μας σε αυτούς τους τομείς είναι ακόμα περιορισμένες, αλλά γνωρίζουν μια πρόοδο και μπορούμε ήδη από τώρα να πούμε ποιες είναι οι αναγκαίες ποσότητες αγαθών ή να καθορίσουμε ορισμένες νόρμες σε σχέση με τις συνθήκες εργασίας, ύπαρξης χρόνου και χώρου» (H. Bartoli, *Η φτώχεια...*, ό.π., σ. 221).

17. Τέτοιου είδους στατιστικές συντάσσει ο ΟΗΕ και οι υποοργανισμοί του, FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nation με έδρα στη Ρώμη), ILO (International Labour Organization στη Γενεύη), UNESCO (United Nation Educational, Scientific and Cultural Organization στο Παρίσι) και WHO (World Health Organization στη Γενεύη).

φτώχεια μπορεί να ερευνηθεί σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον —αφού οι φυσικές επιστήμες γνωρίζουν επακριβώς ποιες είναι οι απαιτήσεις του ανθρώπου, ώστε να μπορεί από βιολογική/φυσιολογική άποψη να ζει καλά—, η σχετική φτώχεια βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον κοινωνικό της περίγυρο. Αποτελεί το αποτέλεσμα της σύγκρισης της παρατηρούμενης κατάστασης σε κάποιο τμήμα του πληθυσμού με αυτήν που αποτελεί γνώρισμα του μέσου όρου των κατοίκων μιας κοινωνίας.¹⁸

Έτσι η σχετική φτώχεια έχει άμεση σχέση με τις υπάρχουσες ανισότητες σε μια χώρα. Για να γίνει καλύτερα κατανοητό τι ακριβώς σημαίνει αυτό και ποια η σχέση απόλυτης και σχετικής φτώχειας θα μπορούσαμε να φανταστούμε τη θεωρητική περίπτωση μιας κοινωνίας με απόλυτη ισότητα. Σ' αυτή την περίπτωση δεν θα μπορούσε να παρατηρηθεί κανενός είδους σχετική φτώχεια, αφού όλοι θα ήταν ίσοι, με ίσες ευκαιρίες μόρφωσης, απόκτησης εισοδήματος, εύρεσης εργασίας, πρόσβασης στους διάφορους θεσμούς κλπ. Μια τέτοια κοινωνία όμως απόλυτης ισότητας θα μπορούσε κάλλιστα να χαρακτηρίζεται από απόλυτη φτώχεια, αν π.χ. η διατροφή των κατοίκων ήταν ελλιπής ποιοτικά ή ποσοτικά.

4. ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΑΡΙΘΜΟΥ ΦΤΩΧΩΝ

Η μέτρηση του αριθμού των ανθρώπων που βρίσκονται σε κατάσταση απόλυτης ή φυσικής φτώχειας δεν είναι δύσκολη. Αρκεί να μετρηθεί σε μια χώρα, μια περιοχή κλπ. το ύψος κάποιων δεικτών όπως αυτοί που αναφέραμε πιο πάνω, π.χ. θερμίδες ανά ημέρα, για να διαπιστωθεί πόσο μεγάλη απόκλιση υπάρχει από τα φυσιολογικά όρια.

Αναφορικά με τη σχετική ή κοινωνική φτώχεια η μέτρηση του αριθμού των ανθρώπων που βρίσκονται σε μια τέτοια κατάσταση είναι πολύ πιο πολύπλοκη. Είναι φανερό ότι για να διαπιστωθεί ο αριθμός αυτός θα πρέπει να τεθούν κάποια όρια. Τα όρια εδώ δεν είναι φυσιολογικά, όπως στην προηγούμενη περίπτωση. Τα όρια τίθενται από τους ερευνητές ή τους διοικούντες που λίγο-πολύ αυθαίρετα ορίζουν από ποιο σημείο αρχίζει η γραμμή της φτώχειας ή της μιζέριας. Ο καθορισμός αυτός είναι αυθαίρετος γιατί δεν υπάρχει κανένα «αντικειμενικό» κριτήριο για ποιο λόγο η γραμμή φτώχειας

18. Για το χωρισμό σε απόλυτη και σχετική φτώχεια βλέπε Wolf Scott, *Concepts and measurement of poverty* (UNRISD), Γενεύη 1981.

να οριστεί π.χ. στο 50% του μέσου εισοδήματος μιας χώρας και όχι στο 55% ή στο 45%. Ο καθορισμός αυτός αποτελεί μια πολιτική πράξη.¹⁹

Οπωσδήποτε, πρωταρχικό στοιχείο της προσπάθειας όσων ασχολούνται με το πρόβλημα της φτώχειας αποτελεί η επισήμανση του αριθμού των φτωχών κατοίκων ενός κράτους. Είναι αδύνατο να διερευνηθεί το πρόβλημα, και ιδίως να ληφθούν μέτρα για την αντιμετώπισή του, αν δεν είναι γνωστός ο αριθμός των ατόμων που θα αφορούν τα μέτρα αυτά. Αυτό, από την άλλη, σημαίνει ότι πολιτική για την αντιμετώπιση της φτώχειας που δεν στηρίζεται στη γνώση του αριθμού και της κατανομής των φτωχών είναι μόνο περιστασιακή και ουσιαστικά προορισμένη να αποτύχει.

Αναφορικά με τη μέθοδο καθορισμού του αριθμού των φτωχών υπάρχουν δυο βασικές αντιλήψεις.²⁰

Σύμφωνα με την πρώτη, το ποιος είναι φτωχός καθορίζεται με τη χρήση ενός απόλυτου ορίου, δηλαδή με τη μορφή ενός συγκεκριμένου ποσού. Το ποσό αυτό θα πρέπει βέβαια διαχρονικά να αναπροσαρμόζεται. Η λογική της μεθόδου αυτής βασίζεται στην πίστη ότι το απόλυτο όριο, το συγκεκριμένο ποσό, επιτρέπει μια ευπρεπή διαβίωση σε ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων που ζουν σε συγκεκριμένη κοινωνία. Για παράδειγμα, φτωχός θα μπορούσε να οριστεί όποιος σήμερα στην Ελλάδα έχει ατομικό μηνιαίο εισόδημα μικρότερο από 30.000 δραχμές.

Σε αυτή τη μέθοδο, που αντιμετωπίζει τον καθορισμό του ορίου φτώχειας ως τεχνικό κυρίως πρόβλημα, αντιπαράκειται η άλλη, περισσότερο κοινωνική, αντίληψη, αυτή του σχετικού ορίου φτώχειας. Το σχετικό όριο φτώχειας επιτρέπει εύκολα τη διαπίστωση των κοινωνικοοικονομικών αλλαγών διαχρονικά. Τα σχετικά όρια φτώχειας ορίζονται σε αναφορά με το μέσο εισόδημα του πληθυσμού. Έτσι θεωρούν φτωχούς τους κατοίκους μιας χώρας που το εισόδημά τους δεν ξεπερνά το 30% ή 50% του μέσου εισοδήματος.²¹

19. Στη διεθνή βιβλιογραφία η «γραμμή φτώχειας» ορίζεται είτε ως κατοχή ενός εισοδήματος μικρότερου από το μέσο εισόδημα, είτε ως κατοχή ενός εισοδήματος κατώτερου ή ίσου με το ποσό βοήθηματος της κοινωνικής πρόνοιας. Η δεύτερη βέβαια περίπτωση μπορεί να συναντάται μόνο σε κράτη με ιδιαίτερα ανεπτυγμένο το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας.

20. Πρβ. Klaus Kortmann, *Zur Armutsdiskussion in der Bundesrepublik Deutschland*, SPES - Arbeitspapier, αρ. 50. Μάρτιος 1976. W. Glatzer, H.J. Krupp. «Soziale Indikatoren des Einkommens und seiner Verteilung für die Bundesrepublik Deutschland», στο W. Zapf, *Soziale Indikatoren*, Ffm 1975, σ. 193 κ.ε.

21. Αυτά τα ποσοστά χρησιμοποιούνται στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες για την προσέγγιση του αριθμού των φτωχών, όπου όσοι κατέχουν κάτω του 30% του μέσου εισοδήματος θεωρείται ότι ζουν σε «απόλυτη φτώχεια ή μιζέρια», ενώ όσοι κατέχουν κάτω του 50% σε «φτώχεια». Σχετικά δεν πρέπει να παραβλέπουμε τα ήδη λεχθέντα για το αυθαίρετο του καθορισμού τέτοιων ορίων.

Σε τελευταία ανάλυση και το απόλυτο όριο φτώχειας έχει κοινωνική διάσταση, αφού στον καθορισμό του παίρνονται υπόψη βασικές μεταβλητές που συνιστούν μια ευπρεπή ζωή, που βέβαια το περιεχόμενο της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το γενικό επίπεδο διαβίωσης.

Στη διεθνή βιβλιογραφία και διοικητική πρακτική συνθέςτερη είναι η χρήση ενός απόλυτου χρηματικού ορίου. Όπως βλέπουμε, η δεύτερη μέθοδος δίνει πολύ μεγαλύτερη σημασία στη σχετικότητα των ορίων φτώχειας. Ενώ το απόλυτο όριο εμπεριέχει κάποιον εξαναγκαστικό χαρακτήρα προσφοράς χρηματικής βοήθειας προς τους φτωχούς, τα σχετικά όρια φτώχειας έχουν περισσότερο περιγραφικό χαρακτήρα. Η σημασία των σχετικών ορίων βρίσκεται λοιπόν κυρίως στην περιγραφή της ανισότητας του εισοδήματος.²²

Με τον καθορισμό με τη μια ή την άλλη μέθοδο του ορίου φτώχειας —που αποτελεί βέβαια ένα σημαντικό εγχείρημα— δεν λύνεται το πρόβλημα του υπολογισμού του αριθμού των φτωχών. Θα πρέπει ακόμη να συμφωνηθεί ποιες θα θεωρηθούν πηγές εισοδήματος και ιδίως πώς θα διαπιστωθεί το ύψος της καθεμιάς. Η δυσκολία εδώ είναι κυρίως πρακτικής (διαπίστωση πραγματικού εισοδήματος κάθε πηγής) και όχι θεωρητικής μορφής (πηγές εισοδήματος θα θεωρηθεί βέβαια το σύνολό τους, από το φιλοδώρημα μέχρι το μισθό). Επίσης μια απαραίτητη προϋπόθεση για τον καθορισμό του αριθμού των φτωχών είναι η γνώση της κατανομής του εισοδήματος. Αυτή θα πρέπει να είναι αντιπροσωπευτική και να περιέχει τα δεδομένα για όλες τις περιθωριακές ομάδες.²³

5. ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΓΕΝΕΣΗΣ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Απ' όσα εκτέθηκαν παραπάνω έγινε φανερό ότι δεν μπορεί να υπάρχει δομημένη κοινωνία όπου δεν παρατηρείται φτώχεια, τουλάχιστον στη σχετική,

22. Αυτό συμβαίνει γιατί χωρίς τη γνώση του μέσου εισοδήματος δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να λεχθεί από πριν αν ένα συγκεκριμένο ποσό σε δραχμές —που κρύβεται πίσω από κάποιο σχετικό όριο φτώχειας 30% ή 50%— αρκεί πραγματικά για μια ευπρεπή διαβίωση ή όχι. Οποσδήποτε δεν πρέπει να λησμονούμε ότι στην υποθετική περίπτωση μιας εντελώς ίσης κατανομής του εισοδήματος η χρήση της μεθόδου του απόλυτου ορίου θα μπορούσε να οδηγήσει στη διαπίστωση ότι ο συνολικός πληθυσμός είναι φτωχός. Το πρόβλημα που ανακύπτει εδώ για το ποια μέθοδος είναι καλύτερη για τις διαφορετικά δομημένες κοινωνίες της ηπείρου μας, ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας.

23. Για την περίπτωση της χώρας μας πρβλ. Ν. Πατινώτης, «Κατανομή του εισοδήματος και φορολογική πολιτική», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Αθήνα 1983, τ. 4.2-3, σ. 282-291 και την εκεί αναφερόμενη βιβλιογραφία.

στην κοινωνική της μορφή.²⁴ Αυτού του είδους η φτώχεια είδαμε ότι έχει άμεση σχέση με τις κοινωνικές ανισότητες, αποτελεί έκφρασή τους. Έτσι οι ίδιοι, κοινωνικοί και οικονομικοί μηχανισμοί, που οδηγούν στη δημιουργία ανισοτήτων, προκαλούν και την απώτατη έκφρασή τους, τη φτώχεια στην κοινωνική της μορφή.

Σε χώρες όπως η Ελλάδα, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι σ' αυτές φαινόμενα που ονομάστηκε «δύσμορφος καπιταλισμός» ή και «εξάρτηση» από μητροπολιτικά κέντρα, σε χώρες καπιταλιστικές δηλαδή, υπάρχουν γενικοί νόμοι που οδηγούν στη δημιουργία των ανισοτήτων και επομένως της φτώχειας.²⁵ Το θέμα είναι από μακρού θεωρητικά λυμένο. Αυτό έγινε κατά κύριο λόγο με τον γενικό νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης.²⁶ Ο νόμος αυτός εξηγεί πολύ καλά τα φαινόμενα ανεργίας και υποαπασχόλησης (*flüssige und latente Überbevölkerung*, κατά την ορολογία του Μαρξ), εξαθλίωσης και μιζέριας (*Elend* και *Rauperismus*), αβεβαιότητας της ύπαρξης ακόμη και όσων εργάζονται, πνευματικής και σωματικής φτώχειας λόγω των συνθηκών δουλειάς κι έτσι μείωσης των πνευματικών, σωματικών και ψυχικών ικανοτήτων και δυνατοτήτων των εργαζομένων.²⁷

Με τον νόμο αυτό γίνεται πασιφανές ότι η φτώχεια δεν είναι «φαύλος κύκλος», όπως την είδαν νεοκλασικοί θεωρητικοί, ιδίως αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται για την περίοδο όπου η μια μετά την άλλη οι αποικίες των μητροπολιτικών χωρών αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους. Επρόκειτο για χώρες με εξαθλιωμένες από την εκμετάλλευση ανθρώπινες μάζες. Με νεοκλασικές θεωρίες, όπως αυτές των «φαύλων κύκλων» γινόταν προσπάθεια από τη μια να φανεί η φτώχεια ως φυσικό φαινόμενο, που για την ύπαρξή του δεν ενεχόταν κανείς, από την άλλη μέσα από πολιτικές εκμοντερνισμού —που απορρέουν από αυτές τις θεωρίες— επιδιωκόταν η ενσω-

24. Στην απόλυτη μορφή της είδαμε ότι μπορεί να βρεθεί κοινωνικό μάρφωμα όπου το σύνολο των μελών του να αποτελείται από φτωχούς ή ακόμα και πλούσιους.

25. Το τι συμβαίνει σε διαφορετικής δόμησης κοινωνίες (προ- ή υστεροκαπιταλιστικές) δεν μας αφορά σ' αυτή την εργασία. Για τα λοιπά φαινόμενα πρβλ. Βεργόπουλος Κ., Αμίν Σ., *Δύσμορφος καπιταλισμός*, Αθήνα· Baran P., *The political economy of growth*, Νέα Υόρκη 1957· Cardoso F.H., Faletto E., *Abhaengigkeit und Entwicklung in Lateinamerika* Ffm 1976· Μουζέλης Ν., *Ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978· Κακλαμάνης Γ., *Ανάλυση της νεοελληνικής αστικής ιδεολογίας*, Αθήνα 1976· Patiniotis N., *Sturktuelle Abhaengigkeit und Arbeits emigration*, Φραγκφούρτη 1979, ιδίως Α' μέρος και την εκεί αναφερόμενη βιβλιογραφία.

26. Πρβλ. Marx Karl, *Das Kapital*, ιδίως τ. I και III, του ίδιου, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, ιδίως σ. 363 κ.ε., Mandel Ernest, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, Φραγκφούρτη 1968 (ιδίως κεφ. 4)· Rosdolsky Roman, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxischen «Kapital»*, Φραγκφούρτη 1968 (ιδίως κεφ. 20), Dobb M., *Studies in the development of capitalism*, Λονδίνο 1963.

27. Πρβλ. τα όσα σημαντικά αναφέρονται στο K. Marx, *Das Kapital*, τ. VII, κεφ. 23.

μάτωση των φτωχών εξαρτημένων χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Η αγορά αυτή με τους νόμους της θα απομάκρυνε, κατά την άποψη των νεοκλασικών, όσο ήταν δυνατό, τους κινδύνους που προέρχονται από τις χώρες αυτές και ιδίως από τα φτωχά κοινωνικά τους στρώματα.²⁸

Οι φαύλοι κύκλοι νοήθηκαν σαν μια αλυσίδα αυτοεπιδεινούμενων συσσωρευτικών παραγόντων που προκαλούν μια σχεδόν σταθερή ισορροπία της φτώχειας και υπανάπτυξης.²⁹ Οι φαύλοι κύκλοι χρησιμοποιήθηκαν λόγω της αδυναμίας να ξεπεράσουν με αποδεκτά μέσα άνθρωποι, κοινωνικές τάξεις ή και χώρες ολόκληρες την κακή κατάσταση που βρίσκονταν, αλλά ακόμη και λόγω της παρατηρούμενης επιδείνωσης των ανισοτήτων και δυσμενών περιστατικών που συμβαίνουν στους παραπάνω. Είναι δυνατόν να υπάρχουν πολλών ειδών φαύλοι κύκλοι.³⁰ Ο κλασικός όμως είναι αυτός που ξεκινά από το χαμηλό εισόδημα και εξηγεί πως εξαιτίας του διαχρονικά πρέπει να καταλήγουμε σε ακόμα χαμηλότερο από το αρχικό εισόδημα.³¹ Μ' αυτόν τον τρόπο περιγράφεται μια κυκλική, συσσωρευτική διαδικασία που πιέζει το επίπεδο διαρκώς προς τα κάτω, επειδή ένας αρνητικός παράγοντας θεωρείται συγχρόνως αιτία και αποτέλεσμα για άλλους αρνητικούς παράγοντες.

Ο καθηγητής Ragnar Nurkse παρουσίαζε ως εξής τον φαύλο κύκλο της φτώχειας: «Στη θεωρία αυτή ενυπάρχει φυσικά ένας κυκλικός συγκερασμός των δυνάμεων, που επιδρούν με τέτοιο τρόπο η μια στην άλλη, ώστε μια φτωχή χώρα να μένει σε κατάσταση φτώχειας. Ειδικότερα παραδείγματα για έναν τέτοιο κυκλικό συγκερασμό δυνάμεων μπορεί πολύ εύκολα να δοθούν. Μπορεί π.χ. ένας φτωχός άνδρας να μην έχει να φάει αρκετά. Μιας και είναι υποσιτισμένος έχει επισφαλή υγεία. Επειδή σωματικά γίνεται πιο αδύναμος, μειώνεται και η εργασιακή του δύναμη, πράγμα που από την άλλη σημαίνει ότι γίνεται φτωχότερος, που με τη σειρά του σημαίνει ότι έχει ακόμη λιγότερο να φάει κλπ. Μια τέτοια κατάσταση μπορεί να αφορά μια ολόκληρη χώρα και τότε να περιγράφεται με τον απλό ισχυρισμό: Μια χώρα είναι φτωχή, επειδή είναι φτωχή».³²

28. Πρβλ. Th. Dams, *Marginalität*, Bensheim 1970, σ. 18.

29. Επειδή το θέμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την αντιμετώπιση του προβλήματος της φτώχειας και στη χώρα μας, δίνουμε κάποια έμφαση στις θεωρίες των «φαύλων κύκλων».

30. Ένας μαθητής του H.W. Singer κατάφερε να περιγράψει 79 φαύλους κύκλους.

31. Αυτό εξηγείται με το ότι όποιος έχει χαμηλό εισόδημα είναι επόμενο να έχει χαμηλό επίπεδο ζήτησης. Αυτή έχει αποτέλεσμα χαμηλή αποταμίευση, αυτή με τη σειρά της χαμηλή ροπή για επενδύσεις, η τελευταία χαμηλή παραγωγή που αποφέρει ένα ακόμα χαμηλότερο από το αρχικό εισόδημα. Μ' αυτό τον τρόπο ξεκινά η επίδραση του φαύλου κύκλου απ' την αρχή, τώρα πια όμως από μια χειρότερη αρχική κατάσταση από την προηγούμενη.

32. Ο R. Nurkse ανέφερε τα παραπάνω το 1952 στο Κάιρο. Από το R. Nurkse, *Some aspects of capital accumulation in under-developed countries*, Κάιρο 1952, αναφ. από τον: Gunnar Myrdal, *Ökonomische Theorie und unterentwickelte Regionen*, Φραγκφούρτη 1974, σ. 26.

Είναι σαφές ότι ταυτολογίες του είδους αυτού δεν μας βοηθούν στην ανάλυση είτε αναφερόμαστε στη φτώχεια ενός ατόμου είτε μιας κοινωνίας. Στην περίπτωση που μείνουμε στη λογική αυτής της θεωρίας προφανώς δεν είναι ανάγκη να υπάρχει μόνο φαύλος κύκλος της φτώχειας. Κάλιστα μπορεί να υπάρχει αντίστοιχος της ευημερίας, όπου ένας κυκλικός συγκερασμός σωστής διατροφής, βελτιωμένης υγείας και αυξημένης εργασιακής δύναμης προκαλεί έναν κυκλικό επηρεασμό προς τα πάνω αντί προς τα κάτω.³³

Κατά δεύτερο λόγο, στις θεωρητικές αυτές κατασκευές είναι προφανής η σύγχυση αιτίου και αποτελέσματος. Παρόλο που τέτοιου είδους φαινόμενα μπορεί να παρατηρηθούν, δεν είναι σε καμία περίπτωση κυρίαρχα, αφού τα φαινόμενα που περιγράφονται με τους φαύλους κύκλους είναι αποτέλεσμα άλλων μηχανισμών, όπως η ταξική δομή ή η κοινωνικοοικονομική εξάρτηση.

33. Στο σημείο αυτό έγινε συχνά αναφορά στη Βίβλο, όπου αναγράφεται: «Διότι εις πάντα τόν έχοντα θέλει δοθῆ καὶ περισσευθῆ, ἀπὸ δὲ τοῦ μὴ έχοντος ἐκεῖνο τό ὅποιο ἔχει θέλει ἀφαιρεθῆ ἀπὸ αὐτόν», Κατά Ματθαῖον, κεφ. ΚΕ', στ. 29.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baran P., *The political economy of growth*, Νέα Υόρκη 1957.
- Bartoli H., «Η φτώχεια και η γέννησή της», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1983, τ. 4.2-3, σ. 218-234.
- Bendix R., *Herrschaft und Industriearbeit*, Φραγκφούρτη 1960.
- Βεργόπουλος Κ., Αμίν Σ., *Δύσμορφος καπιταλισμός*, Αθήνα.
- Brown J., «Σκέψεις πάνω στις εθνικές εισηγήσεις για τη φτώχεια», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1983, τ. 4.2-3, σ. 235-247.
- Cardoso F.H., Faletto E., *Abhängigkeit und Entwicklung in Lateinamerika*, Φραγκφούρτη 1976.
- Dams Th., *Marginalität*, Bensheim 1970.
- Deane Ph., *The first industrial revolution*, Κάιμπριτζ 1965.
- Dobb M., *Studies in the development of capitalism*, Λονδίνο 1963.
- Draperie R., «Η φτώχεια στην Ευρώπη», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1983, τ. 4.2-3, σ. 183-217.
- Engels Fr., *Zur Lage der abhängigen Arbeit in England*, MEW Bd. 2, Βερολίνο 1960.
- Glatzer W., Krupp H.J., «Soziale Indikatoren des Einkommens und seiner Verteilung für die Bundesrepublik Deutschland», στο Zapf W., *Soziale Indikatoren*, Φραγκφούρτη 1975.
- Κακλαμάνης Γ., *Ανάλυση της νεοελληνικής αστικής ιδεολογίας*, Αθήνα 1976.
- Kortmann Kl., *Zur Armutsdiskussion in der Bundesrepublik Deutschland*, SPES - Arbeitspapier, αρ. 50, Μάρτιος 1976.
- Kuczynski J., *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Industriekapitalismus*, Βερολίνο 1949.
- Mandel E., *Marxistische Wirtschaftstheorie*, Φραγκφούρτη 1968.
- Marx K., *Das Kapital*, Βερολίνο 1970 (MEW 23, 24, 25).
- Marx K., *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*.
- Μουζέλης Ν., *Ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978.
- Myrdal G., *Ökonomische Theorie und unterentwickelte Regionen*, Φραγκφούρτη 1974.
- Πατινώτης Ν., «Κατανομή του εισοδήματος και φορολογική πολιτική», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Αθήνα 1983, τ. 4.2-3, σ. 282-291.
- Patiniotis N., *Strukturelle Abhängigkeit und Arbeitsemigration*, Diss., Φραγκφούρτη 1979.
- Rosdolsky R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxischen «Kapital»*, Φραγκφούρτη 1968.
- Sachsse Ch., Tennstedt Fl. (επιμ.), *Jahrbuch der Sozialarbeit 4*, Reinbeck 1981.
- Thomson E.P., *The making of the english working class*, Λονδίνο 1965.
- Vester M., *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess*, Φραγκφούρτη 1970.
- Wolf S., *Concepts and measurement of poverty*. (UNRISD), Γενεύη 1981.